

ԷՂԻԿ Գ. ՄԻՆԱՍՅԱՆ

ԵՊՀ, պ.գ.դ., պրոֆեսոր

ԳԱՐԵԳԻՆ ՆԺԴԵՀԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍՓՅՈՒՌՔՈՒՄ 1920-30-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Բանալի բառեր՝ Սփյուռք, դատական ատյան, Բուլղարիա, ԱՄՆ, Սոֆիա, Բալկանյան կոմիտե, ՀՅԴ անդամ, «Հայրենիք» ամսագիր, գաղութահայություն:

Հայտնի է, որ 1921 թ. հուլիսի 12-ին Հայհեղկոմի կողմից Լեռնահայաստանը Խորհրդային Հայաստանի կազմում թողնելու պաշտոնական հայտարարությունը մամուլում հրապարակվելուց հետո, համոզվելով, որ Զանգեզուրը մնալու է Խորհրդային Հայաստանի կազմում Գարեգին Նժդեհը Մեղրիից անցնում է Արաքս գետը և ժամանակավորապես պատսպարվում է Իրանի Մուժումբար գյուղում, ապա անցնում է Թավրիզ¹:

«Հայաստանից հեռանալիս հետո եմ առել Արաքսի Հայկական ափում գինվորներիս կողմից զարնած վագրի մորթին-իմ միակ վարձատրությունը, Զավալ փաշայի դաշույնը-իմ միակ պատերազմական ավարը, պարտություն չտեսած Սինեաց Դրոշակը- թո՛ղ դա դրվի կրծքիս վրայ, գերեզմանիս մեջ, և մի հին Հայկազյան բառարան-իմ միակ մխիթարիչը տարագրանքի մեջ,- գրում է Նժդեհն իր կենսագրականում, ապա ավելացնում,- ոճիկ չեմ ստացել ողջ կյանքում: Հրաժարել եմ անգամ օտար

¹ Համբարձումյան Ռ., Գարեգին Նժդեհ (համառոտ վարք, աստյաճներ և կենսատարեգություն), Երևան, 2008, էջ 46:

պետության սահմանած թռակից: Ունեցել են հարուստ լինելու և ճոխ ապրելու ամեն կատարելիություն, սակայն ապրել են իբրև ժողովրդի մարդ, համեստօրեն, աղքատ կոչելու աստիճան: Նիսբապաշտությունը Հեղափոխականի, զորականի, հայրենասերի համար համարել են մէկը մեր աշխարհի ամենամեծ պղծություններէն»²:

Հայտնի է, որ 1921 թ. հուլիսի 24-ից սեպտեմբերի 28-ը Թավրիզում Գ. Նժդեհը կանգնում է ՀՅԴ Գերագույն դատական ատյանի առաջ՝ մեղադրվելով Սյունիքը բռնակցությունից հանձնելու և այլ անհեթեթ մեղքերի մեջ: Նա իր խոսքում հերքում է իր հասցեին հնչած բոլոր մեղադրանքները: Չնայած այդ ամենին՝ 1921 թ. սեպտեմբերի 29-ին դատական ատյանի դատավճռով առաջարկվում է Նժդեհին հեռացնել Դաշնակցությունից՝ «ներկայացնելով նրա գործը կուսակցության 10-րդ ընդհանուր ժողովին»³: 1922 թ. մարտի վերջին Կոստանդնուպոլսի վրայով Գ. Նժդեհը ժամանում է Սոֆիա և մշտական բնակություն հաստատում Յար Բորիսի փողոցի թիվ 92 տանը:

1923 թ. ապրիլի 7-ից մայիսի 19-ը, ապա 1924 թ. նոյեմբերից 1925 թ. հունվարի 17-ը գումարված ՀՅԴ Վիեննայի խորհրդածրոյվը և ՀՅԴ 10-րդ ընդհանուր ժողովը Նժդեհին վերականգնում են Դաշնակցության մեջ⁴:

Գարեգին Նժդեհը 1922–1944 թթ. բնակվելով Բուլղարիայում (Սոֆիա), զբաղվել է քաղաքական, հասարակական և ազ-

² Գարեգին Նժդեհ, Հատընտիր. Երևան, 2006, էջ 432:

³ Տե՛ս Հարությունյան Ա., Գարեգին Նժդեհի 1921 թվականի Թավրիզի դատավարությունը, Երևան 2004, էջ 229–230:

⁴ Համբարձումյան Ռ., Գարեգին Նժդեհ: Կենսագրական, մասնունքներ. Երևան, 2019, էջ 45–46:

գային գործունեությամբ, եղել է ՀՅԴ Բալկանյան կոմիտեի անդամ⁵:

Բացի իր ազգային, հասարակական-քաղաքական գործունեությունից, Նժդեհը 1920–30-ական թթ. Սփյուռքում հրատարակում է բազմաթիվ աշխատություններ, հոդվածներ, որտեղ հանգամանորեն վերլուծում է ոչ միայն Զանգեզուրում իր տարած հաղթանակների պատճառները, այլև ազգային գաղափարախոսության առանցքային շատ հիմնահարցեր, որոնց ընդհանրացված արդյունքը հանդիսացավ նրա կողմից Սփյուռքում հիմնադրած, Ցեղակրոն շարժումն ու Տարոնակությունը իբրև հայրենապաշտության և ցեղի ոգու արթնացման և քարոզչության գաղափարախոսություն: Դեռևս 1923 թ. Բոստոնում «Հայրենիք» ամսագրում հոկտեմբեր-նոյեմբերին հրատարակվում են նրա «Հայ բուլճարիկների կոիվները», «Ինչու՞ պայքարեց Լեռնահայաստանը», «Լեռնահայաստանի գոյամարտը» հոդվածաշարերը⁶: Այդ ընդարձակ հոդվածաշարերը նա շարունակում է տպագրել մինչև 1925 թ.:

1924 թ. Կահիրեում լույս տեսավ նրա «Էջեր իմ օրագրեն» աշխատությունը⁷: 1924 թ. մայիսին ժամանելով Թավրիզ նա զբաղվում է ազգային-հասարակական գործունեությամբ, հայերի տասարդության առջև հանդես գալիս հայրենասիրական ելույթներով, սփյուռքահայությանը կոչ անելով համախմբվելու հայրենիքի ազատագրման գաղափարի շուրջ: 1925 թ. Բոստոնի «Հայրենիք» ամսագրում տպագրվում է նրա «Ազատ Սյունիք» հոդվածաշարը: 1926 թ. Նժդեհը սկսում է հանդես գալ Սոֆիայում լույս տեսնող «Արաքս» դաշնակցական թերթում, որտեղ

⁵ Նույն տեղում, էջ 47–53:

⁶ Նույն տեղում, էջ 46:

տպագրվում է նրա «Բաց նամակներ հայ մտավորականության-
նը», շարքը (այն 1929 թ. լույս է տեսնում առանձին գրքույկով)⁸։
Իր ինքնակենսագրականում Գ. Նժդեհը գրել է. «1926 և 1941 թթ.
ապրել եմ Ռումինիայում, ճամփորդել որպես լրագրող, 1933 թ.
Ամերիկա մեկնելուց առաջ մոտ երկու ամիս գտնվել եմ Փարի-
զում, մոտ 20 ամիս ապրել եմ Ամերիկայում, այնտեղ 1933–34 թթ.
աշխատել եմ Կարմիր խաչի կազմակերպությունում»⁹։ 1932 թ.
վերջին Փարիզում կայացավ ՀՅԴ 2-րդ ընդհանուր ժողովը,
որին Նժդեհը մասնակցեց իբրև Բուլղարիայից ընտրված պատ-
գամավոր։ Նա ժողովի առջև բարձրացրեց երեք հիմնական
պահանջ.

ա) ձգտել, որ գաղութահայությունը դառնա զինական գոր-
ծոն Հայաստանի ինքնապաշտպանության գործում,

բ) կազմակերպել հայ երիտասարդ սերունդը ապակուսակ-
ցական հողի վրա,

գ) բոլոր ուժերը կենտրոնացնել հակաթուրքական ճակա-
տում։

Այդ նպատակների իրականացման համար 1933 թ. ամռանը
Նժդեհը մեկնեց ԱՄՆ։ ԱՄՆ-ում Նժդեհի գործունեության միան-
գամայն նոր և չլուսաբանված կողմեր է ներկայացված՝ Վենետի-
կի սուրբ Ղազար կղզում պահվող Նժդեհի երկար տարիներ ան-
հայտ 20-ի չափ բացառիկ արժեքավոր նամակներում, որոնք
ուղղված են ԱՄՆ-ի Ցեղակրոն Ուխտերի հայտնի գործիչ 1930-
ական թթ. ՀՅԴ ԱՄՆ Կենտրոնական կոմիտեի անդամ, Գ.
Նժդեհի վստահելի ու սիրելի բարեկամներից մեկին՝ Հովհան-
նես Հովհաննիսյանին։ Միայն 2011 թ. այդ նամակները հայտնա-

⁷ Գաբեզին Նժդեհ, Ընտիր երկեր. Երևան, 2007, էջ 12–39։

⁸ Նույն տեղում, էջ 40–41։

բերվեցին և հրատարակվեցին առանձին գրքով¹⁰։ Այդ նամակներում չափազանց հետաքրքիր և նոր մանրամասներ կան Նժդեհի՝ ԱՄՆ-ում ծավալած գործունեության մասին։ Մենք կաշխատենք այդ նորահայտ նամակների ոգով ներկայացնել ԱՄՆ-ում Գ. Նժդեհի գործունեության չլուսաբանված կողմերը։ Նամակները բացառիկ նշանակություն ունեն ոչ միայն Գ. Նժդեհի Ամերիկյան գործունեության լուսաբանման, այլև՝ 1920–1930-ական թվականների Նժդեհի սփյուռքյան գործունեության և հայոց պատմության բազմաթիվ խեղաթյուրված իրողությունները ճշտելու համար։ Դրանցում Գ. Նժդեհը տալիս է նաև ցեղակրոնության և տարոնականության մեկնաբանությունները, որոնք էլ ավելի են ամբողջացնում դրանց էությունը բացահայտող իր սահմանումները։

Գ. Նժդեհի հետ միասին ընդհանուր ժողովի որոշումով, ԱՄՆ անցավ կուսակցական հայտնի գործիչ Կոպեռնիկ Թանդրյանը, որին հանձնարարված էր կազմակերպել ԱՄՆ-ում թուրքական դեսպան Մուստար Բեյի սպանությունը (վերջինս մասնակից էր արևմտահայերի ջարդերին և արտասահմանում հակահայկական քարոզչության ղեկավարներից էր)։ Նժդեհը պիտի աջակցեր Թանդրյանին այդ գործում¹¹։ Սակայն այդ ծրագիրը տարբեր պատճառներով չիրականացավ¹²։

ԱՄՆ-ում Նժդեհը նախաձեռնում է Ցեղակրոն շարժումը և ստեղծում է Ցեղակրոն Ուխտերը։ Հենց 1933 թ. հունվարի 14-ին, Գ. Նժդեհը ԱՄՆ-ում Բոստոնում հիմնեց Ցեղակրոն Ուխտերը

⁹ Համբարձումյան Ռ., Նժդեհ, Երևան, 2007, էջ 371։

¹⁰ Տե՛ս Գարեգին Նժդեհ, Նորահայտ նամակներ, Երևան, 2011, էջ 58։

¹¹ Տե՛ս Լալայան Մ., Ցեղակրոն և Տարոնական շարժումները՝ Սփյուռքում 20-րդ դարի 30-ական թթ., Երևան, 1997, էջ 81։

¹² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 127։

(ոչ կուսակցական կազմակերպություն), իսկ 1934 թ. հունիսի 1-3-ը անցկացրեց և վարեց ՀՅԴ Յեղակրոն Ուխտերի անդրանիկ համագումարը, որին ներկա էին 40 կազմակերպությունների («Ուխտերի») ընտրյալ ներկայացուցիչներ: Ժողովը հունվարի 14-ը հռչակեց ցեղակրոնների օր, օգոստոսի 10-ը՝ «Դրոշակի օր», Բարսեղ Կանաչյանի և Ժորժ (Գևորգ) Կառավարենցի «Յառաջ նահատակ» երգը, ցեղակրոնների ժամանակավոր քայլերգ «Հայրենիք» շաբաթաթերթի անգլերեն տարբերակը (Hairenik Weekly) հայտարարվեց ցեղակրոնների պաշտոնական շաբաթաթերթը¹³:

Համագումարի գլխավոր նպատակը եղավ ցաք ու ցրիվ բռնիոր այդ երկսեռ խմբերն իրար մոտ բերել՝ 44 ուխտեր ավելի քան 1500 անդամներով¹⁴ :

Թեև Գ. Նժդեհի առաջարկով ու ջանքերով ՀՅԴ Փարիզի ընդհանուր ժողովը որոշել էր կառույցը հիմնել անկուսակցական հողի վրա, բայց որպեսզի ցեղակրոնության գաղափարի իրագործումը չտուժեր, Նժդեհը ստիպված եղավ համաձայնել ՀՅԴ ԱԼՄ ղեկավարներից ոմանց ջանքերով ցեղակրոնների ընդհանուր ժողովի ընդունած որոշմանը՝ կառույցն անվանել «Հ.Յ. Դաշնակցության ցեղակրոն ուխտեր»: Նժդեհը մեկ տարվա մեջ իրար շաղկապեց 60 ցեղակրոն կազմակերպություններ («Ուխտեր») 2500 անդամներով¹⁵: Նժդեհը հասկանում էր, որ Յեղակրոն շարժումը կարող է հաջողություն ունենալ միայն ամուր և համահայկական կառույցի միջոցով, իսկ ՀՅԴ-ն իբրև այն ժամանակվա սփյուռքահայ ամենազրեցիկ կազմակերպություն, կարող էր լինել այդպիսին: Եվ Նժդեհը փորձեց գործը գլուխ բե-

¹³ Տե՛ս Գեորգեան Կարո, Ամենուն տարգիրը, Պեյրուք, 1963, էջ 417-418:

¹⁴ Տե՛ս «Հայրենիք», ամսագիր, 1934, թ. 9, հուլիս, էջ 155:

րել կուսակցության միջոցով, որի համար նախ անհրաժեշտ էր այն վերակառուցել, տալ նոր գաղափարախոսություն և ունենալ դրան համապատասխան ղեկավարություն: Նժդեհին դա հաջողվեց: ՀՅԴ-ն սկզբնավորման օրից այդպիսի հզոր վերելք էր տեսել: Գ. Նժդեհը ԱՄՆ-ում Ցեղակրոն շարժումը կարողացավ թե՛ գաղափարապես և թե՛ կազմակերպական առումով դարձնել աշխարհի նմանակերպ հզորագույն կառույցներից մեկը: Ընդ որում, ինչպես ամերիկյան թերթերից քաղած մեջբերումների վկայակոչումներով Ավոն է գրում ԱՄՆ-ում Նժդեհը հայամետ քարոզչություն է իրականացնում նաև «Նիւ Եորքի, Փրովիտենսի, Պոսթընի, Տիթոնյիտի, Սէնթ Լուիզի, Համիլթընի, Ֆրեզնոյի, Լոս Անճելլեսի, Սան-Ֆրանցիսկոյի, Թորոնթոյի, Սէնթ Քաթերինսի և այլ վայրերու ամերիկյան մամուլի էջերէն»¹⁶: «Ցեղակրոն ուխտերը» 1941 թ. հուլիսի 3-ին անվանափոխվեց «Հայ երիտասարդական դաշնակցություն»¹⁷:

Խոսելով ԱՄՆ-ում Ցեղակրոն շարժումը սկզբնավորելու և ծավալելու անհրաժեշտության մասին, Գ. Նժդեհը գրում է, որ այդ կազմակերպությունը նա ստեղծել էր.

ա) պարտվողականությամբ տառապող գաղութահայության հատկապես երիտասարդ հատվածին հոգեփոխելու, նրան ազգային գիտակցություն, ուժ ու վստահություն ներարկելու համար,

բ) Արևմտյան և Արևելյան Հայաստանում կատարված ցեղասպանությունը հասկանալու և թուրքերի հակահայկական քարոզչական արշավին դիմագրավելու համար,

¹⁵ Տե՛ս Աւօ, Նժդեհ, Բեյրութ, 1968, էջ 508, 514:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 240:

¹⁷ Տե՛ս Համբարձումեան Ռ., Նժդեհ, հարց ու պատասխան, Բ հրատարակություն, Երեւան, 2012, էջ 113–114:

զ) հայկական սպանդին հետևող բարոյական քայլեր, եղեռնի վարկաբեկմանը դիմակայելու համար ձեռնարկել ինքնապաշտպանական քայլեր,

դ) հայկական հին կուսակցությունների կողմից Հայոց դատից հրաժարվելու և Թուրքիային մերձենալու մտայնությանը «ոչ» ասելու և հայությանը «Թուրքիայից ունեցած տարածքային պահանջներին տեր դարձնելու» նպատակով:

Շարունակելով իր միտքը՝ Հ. Հովհաննիսյանին հասցեագրած նամակներից մեկում նա բացահայտում է ցեղակրոնության էությունը և նպատակները:

«Հայը Հայաստանից դուրս ենթակա է վատասերումի, գրում է Նժդեհը, - ապա ավելացնում որ այդ չարիքի դեմ պայքարել հնարավոր է միայն ցեղային արժեքների, առաքինությունների ու սրբությունների խոր ճանաչումով ու վերապրումով, - մի բան, որ հիմնավորեցի և անվանեցի Ցեղակրոնություն: Դրա նպատակն է՝ անհայրենիք հայությանը հոգևոր ու քաղաքական անտուն-անտերությունից փրկելով, դարձնել հայրենատեր: Դա հայրենասիրական շարժում է, որի մեջ վերանորոգվելով միայն պիտի միանան հայության բոլոր հատվածները»¹⁸:

Նամակներից մեկում Նժդեհը տալիս է ցեղակրոնության ծագումն ու նպատակները հենց ստեղծման փուլում. «Տարիներով իմ միտքը չարչրկել է մի հատիկ հարց. Հայաստանի ինքնապաշտպանության գործի իրականացումը: Ցեղակրոնությունը չծնվեց գաղութներում, դա բերված է երկրից, մեր հայրենիքից: Դա կյանքի կոչվեց 1919-1921 թվականներից, երբ վտանգներից ամենից ահավորն էր կախված Հայոց Լեռնաշխարհի գլխին: Ոչ ֆաշիզմ, ոչ էլ հիտլերականություն չկար աշխարհում այդ ժամա-

¹⁸ Տե՛ս Գաբեգին Նժդեհ, Նորահայտ նամակներ, էջ 42-43:

նակ: Յեղի հավիտենականությամբ ապրելու և նրա համար մեռնելու ուխտն էր Դավիթբեկյան Ուխտը, որ թուրքից և թաթարից մեր հայրենիքը վտանգից ազատեց, Լեռնահայությունը զենքի ուժով Մայր Հայրենիքին կցեց Ադրբեջանին թողած Սյունաց աշխարհը... Յեղակրությունը հայ կյանքի բարձրացող նոր ալիքն է՝ ուղղված գլխավոր չարիքների դեմ»¹⁹:

Մեկ այլ առիթով նամակներից մեկում նա շարունակում է. «Քանի որ գաղութահայության ամենամեծ զանգվածն ապրում է ԱՄՆ-ում, որտեղ մեր սերնդին ամենամեծ վտանգն է սպառնում (ի դեմս ամերիկյան միջավայրի ամենակոպ, ծուլող հատկության), ես Յեղակրոն շարժումը սկզբնավորեցի Ամերիկայում: Յեղակրոն շարժումը ոչ մի ընդհանուր բան չունի և չէր կարող ունենալ օտար վարդապետությունների հետ, քանզի այն, նախ և առաջ, բարեփոխիչ շարժման վերածնունդ է, որ հնարավոր է միայն սեփական, այլ ոչ փոխառված արժեքներով»²⁰: Այսպիսով՝ անվիճելի իրողություն է, որ Յեղակրոնությունն իբրև զուտ հայկական յուրատիպ գաղափարաբանություն, հիմնավորապես տարբերվում է 1919 թ. Իտալիայում ու Գերմանիայում սկզբնավորված, 1922 թ. Իտալիայում (Մուսոլինի), 1933 թ. Գերմանիայում (Հիտլեր) իշխանության եկած և աշխարհի բազմաթիվ երկրներում տարածում գտած ցեղամոլ ֆաշիստականությունից: Յեղակրոնությունը ֆաշիստականությունից հատկապես տարբերվում ու առանձնանում է քրիստոնեական դրոշմով: Ֆաշիստների համար քրիստոնեությունը անընդունելի էր, մինչդեռ 20-րդ դարի հայոց մեծագույն պատգամախոսի գաղափարախոսության մեկնակետը հայոց քրիստոնեականն էր:

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 22–26:

Նժդեհի աշխատանքը ԱՄՆ-ում Յեղակրոն շարժումը ակտիվացնելու, այնտեղի կուսակցական կառույցները վերակենդանացնելու ուղղությամբ առաջացրեց որոշ դաշնակցական գործիչների՝ այդ թվում Ռուբեն Տեր-Մինասյանի և այլոց դժգոհությունները²¹:

ՀՅԴ-ն վերահսկող ուժերը, տեսնելով կուսակցության անպարտելիության հաղթարշավն ամբողջ աշխարհում բյուրոյի ձեռքով, ամեն միջոց կիրառեցին, որպեսզի Յեղակրոն շարժումը չդառնա համագաղութային, որը հնարավոր էր միայն մի դեպքում, եթե Գարեգին Նժդեհը մեկուսացվեր ՀՅԴ-ից: Նամակներում խոսելով ՀՅԴ շարքում տիրող իրավիճակի մասին՝ նա գրում է. «Շարքերի մեջ չկա այդ հավատը: Իսկ չկա, որովհետև ղեկավարների մեջ հերոսական-բարոյական գործելու, զոհաբերելու, քաջաբար մեռնելու տրամադրություն չկա: Ուրեմն, շառվատանություն է խոսել կարգապահության մասին, երբ ղեկավարությանը պակասում են սովորական մահկանացուներին հատուկ առաքինություն... Ամեն ծառայություն, որ դառնում է վճարովի արհեստ՝ պղծվում է»²²:

Գարեգին Նժդեհն իր նամակներում տալիս է նաև այն հարցերի պարզաբանումը, թե ինչու գնաց Ամերիկա, ինչ արեց և ինչպես արեց: 1936 թ. նոյեմբերի 15-ի նամակում գրում է. «Ես չեկա Ամերիկա ժողովրդականություն փնտրելու, այլ աշխատելու մեր ցեղի հոգու անսպառ հանքերում: Ամերիկյան ոչինչ չավելագրեց այն բանին, որ ես ստացել էի Հայաստանից, Լեռնահայաստանից: Ամերիկյան կովադաշտ չէ, որ նոր բան տար ինձ:

²⁰ Նժդեհի Գ., Ցեղի հավիտենական ձեռքը, Երևան, 2001, էջ 334: Նժդեհի Գ., Երկեր, հ. 1, Երևան, 2002, էջ 393:

²¹ Տե՛ս «Հայրենիք», Բոստոն, 1963. թ. 11. էջ 24:

²² Տե՛ս նույն տեղում:

Ամերկայում ինձ հաջողվեց, հակառակ շատերի չկամության, ուղքի հանել հայոց ցեղը, ցեղայնությունը նորահաս սերնդի մեջ: Իսկ ինձ հաջողվեց, որովհետև ես Ամերիկա եկա որոշ առաքելությամբ, որովհետև ես ունեի իմ որոշակի ճամփան, ես գիտեի իմ գործը, իմ անելիքը: Ես չեկա հրահանգվելու և հրահանգներ կատարելու, ես եկա հրահանգելու, ղեկավարելու»²³:

1930-ական թթ. ԱՄՆ-ում գտնվելու տարիներին Գարեգին Նժդեհը խորհրդածում է. «Օհաննէս, մի ժողովուրդ, որը չգիտէ իր ներքին սրիկանները պատժել, չպիտի կարողանայ պատժել իր գոյության արտաքին թշնամիներին»:

Նամակներից մեկում շարունակելով իր միտքը գրում է. «Ամեն անգամ հաստատում է պատմությունը: Երբ ժողովուրդը բարոյական քաջություն չի ունենում պատժելու իր դժբախտության հեղինակներին, այդ միևնույն հեղինակների միջոցով պատմությունը պատժում է ժողովրդին: Ահա՛, սիրելիս, թե ի՞նչն է տագնապեցնում ինձ»²⁴:

ԱՄՆ-ում գտնվելու ժամանակ Նժդեհը արդեն զգում էր պատերազմի անխուսափելիությունը և մտածում էր իր հիմնադրած Ցեղակրոն Ուխտերից ստեղծել Հայաստանի անկախությունը վերականգնելու և հայության ինքնապաշտպանությունը վարելու համար լեգիոններ: Այդ առթիվ նա նամակներից մեկում գրում է. «Ցեղակրոնությունը հող գտած կլինեն մեր բոլոր գաղութներում, ամեն գաղութ ստեղծած կլինեն ուխտվածների իր լեգիոնը, այսօր մեր թիվը հասած կլինեն տասնյակ հազարի, եթե մեզ հաջողվեր ժամանակին զինաթափել ներքին չարությունը՝ տգետն ու նախանձելին»²⁵: Մեկ այլ անթվակիր նամակում հավելում է.

²³ Տե՛ս նույն տեղում. էջ 25:

²⁴ Նժդեհի Ձ., Նորահայտ նամակներ, էջ 23–24:

«Այժմ մենք տասնյակ հազարի հասնող Յեղակրոններ պետք է ունենայինք Սփյուռքի մեջ, գաղութից գաղութ Թուրքն իր կնոջը տղամարդ գինվոր է դարձնում այսօր, իսկ մե՛նք...ոչ»²⁵:

Գ. Նժդեհը 1934 թ. աշնանը վերադառնում է Սոֆիա և 1935 թ. ամուսնանում է Եփիմե Սուքիասյանի հետ: 1935 թ. Սոֆիայում լույս է ընծայվում Գ. Նժդեհի «Ամերիկահայությունը: Յեղը և իր տականքը» աշխատությունը, իսկ 1937 թ.՝ Գ. Նժդեհը Սոֆիայում լույս է ընծայում «Իմ պատասխանը» աշխատությունը²⁶:

1937 թ. իր բուլղարացի բարեկամների միջոցով նա կապ է հաստատում գերմանացիների հետ՝ այդ երկրի ռազմական ու հետախուզական մարմիններին ներշնչելով պատերազմի բռնկման դեպքում հարձակվել Թուրքիայի վրա:

1937 թ. Հայկ Ասատրյանի հետ Սոֆիայում հիմնում է «Ռազմիկ» թերթը²⁷:

ՀՅԴ Բյուրոյի ներկայացուցիչ Ռուբեն Տեր-Մինասյանի հետ 1926 թ. ի վեր ունեցած բազմաթիվ տարաձայնությունների պատճառով, նաև չկարողանալով հանդուրժել կուսակցական կարգապահությունը խախտելու պատրվակով Յեղակրոն շարժման ու իր անձի դեմ Ռ. Տեր-Մինասյանի սկսած անարդար արշավը, Նժդեհը 1937 թ. հեռանում է ՀՅԴ-ից²⁸:

Դրանից հետո ՀՅԴ Բյուրոն Նժդեհին հրավիրել էր Կահիրե իր կենտրոնատեղի, առաջարկել հաշտվել Ռուբենի հետ: Սակայն հաշտությունը չի կայացել, քանի որ հիմնական տարակարծությունը գաղափարական էր՝ Թուրքիայի հանդեպ ունենալիք վերաբերմունքը: Ռ. Տեր-Մինասյանը կարծում էր, որ կարելի

²⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁶ Տե՛ս Համբարձումյան Ռ., Նժդեհ, Երևան, 2012, էջ 111–112:

²⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 112:

²⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

և ցանկալի է ընդհանուր լեզու գտել Թուրքիայի հետ, իսկ Նժդեհի կարծիքով «Թուրքիայի հետ ցանկացած հաշտություն կրերի աղետալի հետևանքների»:

1937 թ. Դաշնակցությունից հեռանալուց հետո Նժդեհին իր մերձավորագույն զինակից, փիլիսոփայության դոկտոր Հայկ Ասատրյանի և իր այլ հետևորդների հետ հիմնել է տարոնականություն շարժումը, որը նպատակ ուներ հայ երիտասարդությանը և համայն հայությանը հեռու պահել օտարացումից և լճացումից, նրա մեջ վառ պահել նախնիների, մասնավորապես Հայոց Մամիկոնյան նախարարական գերդաստանի հայրենապաշտությունը, հայրենիքի համար քաջաբար զոհվելու կամքն ու պատրաստականությունը:

Թե՛ ցեղակրոնությունը և թե՛ հատկապես տարոնականությունը, որի գաղափարական ատաղծը Հայկ Նահապետի մեծագործությունն էր, հիմնված էին հայոց Ոսկեդարում Սուրբ թարգմանիչների և Մամիկոնյանների ձեռքով քրիստոնեական վարդապետությամբ մշակված մեր «յավերժակեաց ու մշտագոյ» ազգապահպան ռազմահայրենասիրական գաղափարախոսության՝ «Ուխտ Մամիկոնէիցի» վրա:

Ոսկեդարի գործիչներից 1500 տարի հետո հայոց մոռացության տրված ինքնապաշտպանական զուտ ազգային, եզակի ու անփոխարինելի գաղափարաբանությունը 1920–30-ական թթ. հայտնագործել, վերականգնել ու ամրոջացրել է Գարեգին Նժդեհը, որի մեծագործությունը նույն արժեքն ունի, ինչ որ Կոմիտաս վարդապետի ու Թորոս Թորամանյանի վաստակը հայոց երաժշտության և ճարտարապետության բնագավառներում: Մենք ազգային երաժշտության և ճարտարապետության զարգացումը չէինք ունենա, եթե Կոմիտաս վարդապետն ու Թորոս

Թորամանյանը չապացուցեին դրանց գոյությունը և չվերականգնեին... Գարեգին Նժդեհի «Ուխտ Մամիկոնէիցը», որը 1919–21 թթ. Ջանգեզուրում անվանակոչվեց Դավիթբեկյան Ռիստեր, 1934 թ. ԱՄՆ-ում՝ Յեղակրոն Ռիստեր, իսկ 1936–37 թթ. Բուլղարիայում՝ տարոնականություն՝ հայտարարելով ցեղի հավիտենական զենքը:

Այն հարազատեցրեց ազգի ընտրանին, նաև որոշ կազմակերպություններ, հատկապես Տարոն-Տուրուբերան հայրենակցական միությունը, որը Տարոնականությունը հայտարարելով գործունեության ծրագիր՝ իր պաշտոնաթերթ «Տարօնի Արծիւ» ամսաթերթով 1938–1944 թթ. այն քարոզեց ամենուր: Այսպես՝ ամսաթերթն իր 1938–1939 թթ. առաջնորդողներում ազդարարում էր. «Տարօնականությունը խմորվեցվավ և շարժումի ձև ու բովանդակութիւն ստացաւ 1932–36 թուականներուն... Ան կյանքի կոչուեցաւ հատուածականացած և իբր բարոյական-հասարակական-քաղաքական ոյժ փոշիացած հայութիւնը հոգեբանական ամբողջացումի վերածելու պահանջէն... Հայ կյանքի վերանորոգումը տարօնականության միջոցով «կուսակցական» գործ չէ, դա պարտականության նոր լուծ է բոլորի համար և հրամայական է, հայկական դրոշ ունեցող ամէն կազմակերպության...

1. Կա՛յ մեկ ուղի և այդ Հայաստանի ուղին է
2. Կա՛յ մեկ առաջնորդ և այդ՝ մամիկոնյան ոգին է
3. Կա՛յ մեկ երջանկութիւն և այդ՝ ցեղի ու հայրենիքի համար մեռնելու վճռականութիւնն է»²⁹:

1937 թ. դեկտեմբերի սկզբին Գ. Նժդեհը Ֆիլիպեում մասնակցում և ելույթ է ունենում Բալկանյան պատերազմին մասնակցած հայ կամավորների կազմակերպած հանդիպմանը՝

²⁹ «Տարօնի Արծիւ», Սոֆիա, 1938, օգոստոս-սեպտեմբեր, թիւ 5–6, էջ 7–8:

Բուլղարիայի Մակեդոն-Օդրինյան կամավորական կազմակերպության փոխնախագահի և այլ անդամների հետ: Նույն օրը Մակեդոն-Օդրինյան կամավորական կազմակերպության Ֆիլիպեի մասնաճյուղի նախագահի հրավերով հյուրընկալվում է այդ կազմակերպության գրասենյակում և «Մակեդոն-Օդրինյան մարտիկների անունից» պարգևատրվում այդ կազմակերպության շքանշանով³⁰:

Գ. Նժդեհը 1938 թ. ապրիլին Հ. Ասատրյանի հետ հիմնում է «Տարօնի Արծի» շաբաթաթերթը, որով պաշտոնապես սկսվում է տարոնական շարժումը³¹:

1938 թ. սեպտեմբերի 3-5-ին ԱՄՆ-ի Օհայոյի նահանգի էքսըն քաղաքում կայացած Տարոն-Տուրուբերան հայրենակցական միության համագումարը վավերացնում ու հաստատում է տարոնական շարժումը³²: 1938 թ. աշխարհի քսան երկրներում իր աջակիցների հետ միասին Գ. Նժդեհը հիմնեց ժամանակակից ոգուն առավելագույնս բավարարող, ավելի քան 2500 անդամ ունեցող հայկական համաշխարհային կազմակերպություն՝ «Տարոնականություն», որը հայոց ազգային գաղափարախոսության ինքնապաշտպանական կառույց հանդիսացող Ուխտ Մամիկոնեիցի արդիացրած ու էլ ավելի զորացրած վերականգնումն էր:

Գարեգին Նժդեհին իր զինակիցների հետ՝ ծրագրել էր 1939 թ. հրավիրել գաղափարակիցների համահայկական հիմնադիր համագումար, որը Երկրորդ աշխարհամարտի բռնկվելու պատճառով հնարավոր չեղավ իրագործել: 1939 թ. Երկրորդ աշխարհամարտը սկսվելուց հետո նա նամակ է հղում ՀՅԴ Գերագույն

³⁰ Տե՛ս «Ռազմիկ» եռօրյա թերթ, Մոֆիա, 1937թ. դեկտեմբերի 4:

³¹ Համբարձումյան Ռ.Գ., Նժդեհ, Երևան, 2014, էջ 113–114:

³² Համբարձումյան Ռ., Գարեգին Նժդեհ (համառոտ վարք. ասոյթներ եւ կենսատարեգրություն), էջ 60:

մարմին՝ իր կարողությունները Դաշնակցության տրամադրության տակ դնելու առաջարկով:

Այսպիսով Գ. Նժդեհը 1920–30 ական թթ. Սփյուռքում իր հայանպաստ գործունեությամբ նպաստեց ցեղի ոգու արթնացմանը, անդամաճան մնաց հակաթուրքական պայքարի գաղափարախոսությանը, որը արդիական է նաև մեր օրերում:

Эдик Г.Минасян, ЕГУ, д.и.н., профессор, Деятельность Гарегина Нжде в Диаспоре в 1920–30-ых годах.

Анализ соответствующих фактов раскрывает многие детали деятельности Гарегина Нжде в диаспоре в 1920–1930-е годы. В 1922–1944 годах он проживал в Болгарии (София), занимался общественной и национальной деятельностью, был членом Балканского комитета АРФД. В статье, посвященной анализу произведений Нжде, опубликованных в диаспоре, раскрываются его ответы на многие ключевые вопросы национальной идеологии, результатом которых стало движение Цегакрон («род и религия»), которое он основал в диаспоре и таронизм как идеологию пропаганды патриотизма, пробуждение духа нации, как главного оружия в борьбе с извечными врагами – турками.

В Соединенных Штатах Нжде инициировал движение Цегакрон в 1933 г. и создал Цегакронские заветы. Анализ фактов фиксирует успех движения в Соединенных Штатах, затем возвращение Нжде в Софию, где в 1935 г. он опубликовал актуальную для нашего времени работу «Армяне Америки – раса и ее подонки», в которой объясняется цель расширения вышеупомянутого движения и распространения его среди нашей диаспоры. В статье представлены истоки и процесс движения Таронизма. Усилия Нжде и практические шаги по созыву съезда тех, кто вышел из АРФ Дашнак-

цуюн и пожелал присоединиться к движению Цегакрон, что, однако, не состоялось из-за начала Второй мировой войны. Дана положительная обобщенная оценка деятельности Нжде в диаспоре.

Edik G. Minasyan, YSU, Doctor of Sciences in History, Professor, Activities of Garegin Nzhdeh in the Diaspora in the 1920s-30 s.

The analysis of the relevant facts shows many details of Garegin Nzhdeh's activities in the Diaspora in the 1920s and 1930s. Living in Bulgaria (Sofia) in 1922–1944, he was engaged in public and national activities, was a member of the ARF Balkan Committee. An article analyzing Nzhdeh's works published in the Diaspora reveals his answers to many key questions of national ideology, the result of which was the Tseghakron movement ("carrier of race") he founded in the Diaspora and Taronism as an ideology of propaganda of patriotism, awakening the spirit of the nation, as the main weapon in the struggle against the age-old enemy – the Turks.

In the United States, Nzhdeh initiated the Tseghakron movement in 1933 and created the Tseghakron vows. Analysis of the facts records the success of the movement in the United States, then Nzhdeh's return to Sofia where in 1935 he published the work "American-Armenians – the race and its scum", which is relevant for our times, which explains the goal of expanding the abovementioned movement and making it common among our Diaspora. The article presents the origins and course of the Taron movement.

The efforts of Nzhdeh and practical steps to convene a congress of those who left the ARF Dashnaksutyun and wished to

join the Tseghakron Movement are presented in the end, which, however, did not take place due to the outbreak of the World War II. A positive generalized assessment of the activities of Nzhdeh in Diaspora is given.